

FAŠISTIČNA ZAKONODAJA IN SLOVENCİ MED OBEMA VOJNAMA

Gorazd BAJC

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: gorazd.bajc@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Avtor v prispevku obravnava fašistično zakonodajo, ki je zadevala Slovence (in Hrvate) v Julijski krajini. Uvodoma omeni, kako je bilo ob koncu prve svetovne vojne, se pravi pred nastopom fašistične oblasti. S prihodom fašizma na oblast (28. oktobra 1922) so raznarodovalni ukrepi in asimilacijski pritiski dosegli višek v uzakonjeni politiki fašizma. Fašistična zakonodaja je prizadela vse vitalne dele Slovencev, od šolstva, kulture, toponomastike, imen, priimkov, tiskane besede, gospodarstva, pa do političnega in družbenega življenja.

Ključne besede: fašizem, zakonodaja, Julijska krajina, narodne manjšine, Slovenci, Italija

FASCIST LEGISLATION AND THE SLOVENES BETWEEN
THE TWO WORLD WARS

ABSTRACT

The present contribution examines fascist legislation concerning the Slovenes (and Croats) in the Venezia Giulia region. In its introductory part it deals with the events taking place at the end of WW I, i.e., prior to the rise of the fascists. With their actual assumption of power on Oct. 28 1922, the deprivation of national rights and assimilation pressures reached their peak in the enacted fascist policies. Fascist legislation adversely affected the most vital sectors of Slovene life, from education, culture, toponymics, names, surnames, publications and economy to the political and social life.

Key words: fascism, legislation, Venezia Giulia region, national minorities, Slovenes, Italy

Uvod

O fašistični zakonodaji, ki je zadevala Slovence (in tudi Hrvate), je že dr. Lavo Čermelj napisal obsežno knjigo (1965),¹ obenem je bilo objavljeno veliko zgodovinskih del, ki pojasnjujejo obdobje fašizma in večkrat omenjajo pravni položaj.² Čermeljevo delo je lahko dober vodnik, čeravno vsebuje nekatere napake. Na to je na primer opozoril veliki poznavalec Mussolinija in fašističnega gibanja Renzo De Felice (1996a, 123), v mapi *Fašistični zakoni, ki zadevajo Slovence med letoma 1918-1943* (NŠK OZE, HI/Zakoni) pa so tudi nekateri popravki, in sicer v rokopisu. V istem fasciklu, ki ga je pred kakimi dvajsetimi leti pripravila Dragica Ule Maver, je najti veliko podatkov, ki nas tu zanimajo. Italijanski zakoni so objavljeni v Uradnem listu (GU), dostopni pa so tudi v posebnih zbirkah (npr. Lex; www.utegiuridica.it).

V prispevku se bomo spomnili na najpomembnejše pravne dokumente in prek teh na odnos fašizma do Slovencev v času med obema svetovnjima vojnama. Da pa bi pravilno razumeli obravnavano temo, bo treba upoštevati naslednje dejstvo: *"Bolj kot zakonske uredbe, ki so v bistvu le potrjevale že obstoječe stanje, je narodne manjšine prizadevalo uresničevanje zaupnih navodil osrednjih oblasti o raznaroditvi,"* (Kacin-Wohinz, 1977, 475) se pravi, da so bili Slovenci v Italiji v času fašizma večkrat nezakonito preganjani.

Treba se je tudi spomniti na razmere ob koncu prve svetovne vojne, torej še pred nastopom fašistične oblasti, ko se je pravzaprav začelo poitalijančevanje in nasilje v Juljski krajini. To je bilo ozemlje Avstro-Ogrske, ki ga je ob koncu prve svetovne vojne zasedla Italija. Obsegalo je Tržaško, Goriško-Gradišičansko z delom Notranjske in Koroške, Istro s Cresom in Lošinjem. Italija je deželo poimenovala Venezia Giulia. Slovenci so najprej uporabljali ime Juljska Benečija, nato se je uveljavilo ime Juljska krajina. V našem prispevku nas bo seveda zanimal teritorij s slovensko navzočnostjo, se pravi zlasti Tržaška in Goriška, nato del Istre, medtem ko je bil za Italijo "problem" Slovencev na Videmskem nekako že odpravljen.

Na začetku novembra 1918 je italijanska vojska zasedla Gorico, dalje pa ozemlje prek črte, določene z londonskim sporazumom (1915). Zasedeno ozemlje je bilo pod vojaško upravo do 31. julija 1919 in 1. avgusta je bil ustanovljen Osrednji urad za nove pokrajine (Ufficio Centrale per le Nuove Provincie), ki ga je vodil Francesco Salata. Ozemlje je do tedaj upravljal vojaško-kraljevi guverner, general Carlo Pettiti

1 Čermelj je leta 1936 prvič objavil znamenito delo *Life-and-Death Struggle of a national minority*, ki je doživelo nekaj ponatisov v več jezikih. Delo je bilo dopolnjeno in leta 1965 prevedeno v slovensščino.

2 Na tem mestu bi bilo nemogoče navesti vsa. Omeniti velja vsaj nekatera: Kacin Wohinz, 1977; 1990; Kacin Wohinz, Pirjevec 2000, 27-85; ES/1, 305-314; ES/4, 184-189, 192-210, 246, 247; ES/9, 410, 411, 342-350; ES/11, 260-294; Friuli e Venezia Giulia, 1997, 183-343; Gombač, 1996, 68-80; Slovensko-italijanski odnosi, 2001, 34-44; ZS, 1979, 705-726. Podrobnejši pregledi literature o obdobju med obema vojnama; Kacin, 1986; Manušič, 1990; Bajc, 2000a.

di Roreto, dokler ga ni zamenjal generalni civilni komisar Antonio Ciuffelli, za njim pa Antonio Mosconi.

Petitti di Roreto je Slovencem (in Hrvatom) novembra 1918 s posebnim razglasom obljubil spoštovanje njihovih tradicij in kulture ter več šol, kot so jih imeli pod Avstro-Ogrsko. Razglas so morali brati tudi s prižnice in se je glasil: "*Slovenci! Italija, velika država svobode, vam bo dala iste pravice kakor drugim svojim državljanom. Dala vam bo šole v vašem jeziku, še več kakor vam jih je dala Avstrija. Čuvana bo vaša vera, kajti katoliška vera je vera vse Italije. Slovenci, bodite prepričani, da bo velika, zmogovita Italija skrbela za svoje državljane, ne glede na njihovo narodnost.*" (NŠK OZE, plakat; Čermelj, 1965, 25) Kljub obljubam pa je uprava, po navodilih italijanske vlade in načelnika generalštaba Pietra Badoglia 29. novembra 1919, z ostrimi ukrepi zatirala izražanje slovanstva in podpirala manifestacije italijanstva (Kacin Wohinz, 1972, 99-107). Pravzaprav so se že takoj ob italijanski okupaciji preprečevale slovenske nacionalne manifestacije in preganjali vodje narodnega gibanja.

Protislovanska oziroma protislovenska naravnost je pred fašizmom dosegla vrhunec 13. julija 1920 s požigom Narodnega doma, tako da so tržaški Slovenci izgubili svojo gledališko dvorano, največjo knjižnico idr. Noben od napadalcev (Čermelj, 1965, 102) ni bil aretiran ali sodno preganjan. To je pomenilo tudi začetek fašističnega terorja. V času predfašističnega nasilja je bilo nato z akcijskimi četami, t. i. škvadristi (Squadristi), požganih, napadenih in razdejanih več kot 130 postopij, središč delavskih in slovenskih organizacij, knjižnic, telovadnic, župnišč in tiskarn. Težave je povzročala tudi italijanska država; še vedno je veljal avstrijski društveni zakon št. 134 z dne 15. novembra 1867, oblasti pa so motile delovanje slovenskih društev.

Dne 12. novembra 1920 je pogodba v Rapallu med Kraljevino Italijo in SHS določila razmejitve. Ozemlje Julijske krajine je pripadlo Kraljevini Italiji. Na podlagi rapalske pogodbe je bilo sicer delno preprečeno izvajanje londonskega sporazuma iz leta 1915, Slovencem pa to ni bilo v nikakršno uteho, nasprotno, Italija je v bistvu zasedla slovensko ozemlje še bolj proti vzhodu, kakor ji je določal omenjeni sporazum. Nova meja na zahodu je odtrgala od države matičnega naroda četrtno Slovencev; skupaj z Beneškimi Slovenci, ki so pod italijansko kraljevino prišli že leta 1866, je tako ostalo pod Italijo približno 360.000 Slovencev, Hrvatov pa okrog 160.000. Rapalska pogodba hkrati ni vsebovala nikakršnih jamstev za slovensko (in hrvaško) prebivalstvo, ki mu je bilo usojeno ostati pod Italijo, medtem ko so bile s VII. členom zagotovljene obsežne pravice italijanski manjšini v Dalmaciji.

Po priključitvi Julijske krajine k Italiji januarja 1921 je bila postopoma uvedena italijanska zakonodaja. Uprava in sodstvo novih pokrajin sta se do leta 1928 postopno izenačevala s preostalimi deli italijanske države. Generalni civilni komisar Antonio Mosconi je ostal na svojem položaju do oktobra 1922, nato so upravo vodili prefekti. Sedemnajstega oktobra je bila namreč ustanovljena enotna pokrajina Julijska krajina (Provincia Venezia Giulia) kot sestavni del Kraljevine Italije.

Fašizem³

Italijansko fašistično gibanje se je oblikovalo nekaj mesecev po prvi svetovni vojni; 23. marca 1919 so v Milanu ustanovili Bojne fašije (Fasci di combattimento), kaj kmalu pa se je razvilo tudi po drugih mestih v državi. Med prvimi prav v Julijski krajini; v Trstu so fašije ustanovili 3. aprila, v Gorici leto zatem, 7. novembra. Dne 4. novembra 1921 je bila ustanovljena Fašistična stranka (Partito nazionale fascista). Oktobra 1922 se je fašizem povzpел na oblast; 28. v mesecu se je zgodil znameniti pohod na Rim (Marcia su Roma) in dva dneva pozneje je Benito Mussolini dobil nalogo sestaviti novo vlado. Po prihodu na oblast mu je uspelo svoj položaj utrditi in uvesti diktaturo. Imel je izvršno in zakonodajno oblast. Italiji je vladal vse do 25. julija 1943, ko je bil odstavljen. Dva dneva pozneje je bila fašistična stranka razpuščena (kaj kmalu so ustanovili Republikansko fašistično stranko, Partito repubblicano fascista), Mussoliniju pa je z nemško pomočjo in v novih razmerah uspelo v kraju Salo na severu Italije ustanoviti t. i. Italijansko socialno republiko (Repubblica sociale italiana), ki je trajala do konca vojne.

Kot je znano, se po rapalski razdelitvi apetiti italijanske države niso polegli. Njena glavna teza je bila, da so jo kljub zmagi in številnim žrtvam opeharili, saj ni dobila vsega, kar ji je bilo obljubljeno leta 1915 (to je veljalo za nekatere predele hrvaške obale). Nastal je mit "pohabljenе zmage" ("vittoria mutilata"), ki so ga demagoško razvijale zlasti organizacije nekdanjih vojakov, ki so sledile spretno izrabljenemu revizionističnemu gibanju. To se je kot nalašč spajalo z uradno politiko italijanske države, ki je nato pod fašistično ureditvijo le še bolj poudarjala nujno imperialistične širitve. Razvijanje fašistične ideologije, polne mitov (Zunino, 1985, 311-367), je kovalo velike misli v spomin na nekdanji rimski imperij. Ideološki konstrukt, med katerimi je prevladoval revizionizem, odklanjanje statusa quo, mit oboroževanja kot nujen odgovor drugim imperializmom, prepričanje o lastni predispoziciji do ekspanzionizma, ki se je kazala kot pravica in celo dolžnost, ipd. so neizbežno vodili k skrajni posledici odrešilne vojne.

Italijanskim in fašističnim imperialističnim načrtom je bila nova kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev v napoto in ena od stalnic italijanske in fašistične zunanje politike je bilo razbitje jugoslovanske države. V Julijski krajini je torej številna navzočnost Slovencev (in Hrvatov) pomenila težavo za lokalne italijanske nacionalistične in iredentistične kroge. Fašizem se je tega dobro zavedal in se povezal s protislovansko naravnostjo, kar je želel izkoristiti pri svojem imperialističnem

3 O fašizmu in voditelju Benitu Mussoliniju imamo na voljo veliko del. Omenimo lahko vsaj: De Felice, 1995a; 1995b; 1996a; 1996b; Salvatorelli, Mira, 1972; Smith, 2000. Osnovne podatke dobimo npr. v knjižici Alatri (1995) in Carocci (1994), ki vsebujeta okvirno tematsko literaturo in praktično kronologijo. Izbrano literaturo o fašizmu v slovenskem jeziku najdemo v prevodu kratkega preglednega dela M. Blinkhorna (1995).

načrtu prodora na vzhod. Slovenska (in hrvaška) narodnostna skupnost je tako doživljala številne pritiske, katerih predhodnica je bila večkrat italijanska zasedba še pred fašizmom. Italijanska in nato fašistična zakonodaja sta bili raznarodovalni in asimilacijski. Navsezadnje se spomnimo, da fašistična teorija ni priznavala obstoja manjšin in je razglasila manjvrednost slovanske rase. Na takšnih temeljih je bilo za Slovence pod Italijo pričakovati le velike težave.

Šolstvo

Raba slovenščine pri izobraževanju je na Tržaškem izpričana v 16. stoletju. V drugi polovici 18. stoletja so odprli pet trivialk za slovenske učence. V prvi polovici 19. stoletja se je mreža osnovnih šol začela širiti. Na goriški normalki se je slovenščina uporabljala vsaj od leta 1808. Na začetku stoletja se je slovenščina poučevala tudi v različnih poklicnih šolah in tečajih. Kmalu po tem, ko je Avstrija leta 1866 prepustila Italiji Beneško Slovenijo, so italijanske oblasti beneškim Slovencem prepovedale rabo slovenščine v šoli. V drugi polovici 19. stoletja so italijanske občinske uprave, da bi zagotovile italijansko podobo mest, Slovencem povzročale veliko težav pri ustanavljanju novih osnovnih šol s slovenskim poukom. Kljub temu je bila na Goriškem, Tržaškem in v severni Istri odprta vrsta novih slovenskih šol, mnoge zasilne pa so postale redne.

Ob koncu prve svetovne vojne je Italija takoj začela omejevati delovanje slovenskih šol.⁴ Najbolj prizadeto je bilo slovensko šolstvo v mestih, v Trstu in Gorici. V času, ko so bile zaprte zaradi epidemije, jih je namreč zasedla italijanska vojska. Ko je nevarnost epidemije minila, so šole vnovič odprli 4. decembra 1919, vendar ne vseh, saj so v nekaterih ostali vojaki. Brez pouka je ostalo 1740 otrok. Poslovanje se je uredilo šele na koncu šolskega leta (Pahor, 1970, 314-315), vendar nikoli do normalnih razmer. Ob koncu prve svetovne vojne je preganjanje doživljalo tudi slovensko učiteljstvo (Lavrenčič Pahor, 1994, 29-30).

Funkcionarji italijanske vojaške in civilne uprave so o odpravi slovenskih šol razmišljali vse od začetka leta 1919 (Pahor, 1986, 65). Medtem ko je bilo v Istri že takoj ob koncu vojne zaprtih več kot štirideset hrvaških šol in se je število sčasoma povečalo (Čermelj, 1965, 48) ter je bila po nekaterih šolah hrvaščina izgnana pred prihodom fašizma (ES/4, 186; Darovec, 1998, 93), je bilo postopno odpravljanje slovenščine v osnovnih šolah uzakonjeno konec leta 1923; 1. oktobra je bila namreč sprejeta šolska reforma, ki je nosila ime po takratnem ministru za šolstvo Gentileju, in sicer s kraljevim odlokom št. 2185. Za Italijo je reforma sicer pomenila posodobitev zastarele osnovne šole, za narodne manjšine pa je bil to začetek raznarodovanja. Na osnovi te reforme je bilo odločeno, da bo s šolskim letom 1923/24 v prvih razredih vseh osnovnih šol s tujim jezikom učni jezik italijanščina. V na-

4 Največ podatkov v: Čermelj (1965, 47-69); Pahor (1970, 313-337); Pahor (1986, 63-69).

slednjem letu je ista odločba veljala za druge razrede in tako postopoma naprej leto za letom, dokler ni italijanščina postala učni jezik vseh šol. S koncem šolskega leta 1928/29 so tako izginile slovenske in hrvaške osnovne šole v Julijski krajini; edina zasebna slovenska šola (ostanek Ciril-Metodovih šol) v Trstu je bila z odlokom ukinjena ob začetku šolskega leta 1930/31. Delo je nadaljevala samo osnovna šola srbske pravoslavne cerkvene občine.⁵ Gentilejeva reforma je sicer predvidevala dodatne ure za učenje maternega jezika v dopolnilnem popoldanskem pouku, te pa so bile 22. novembra 1925 s kraljevim dekretom št. 2191 formalno odpravljene. Kraljevi odlok št. 71 z dne 7. januarja 1926 je poleg tega predvideval, da mora biti na osnovnih šolah najmanj pet ur italijanščine na teden, in če otrok na koncu šolskega leta ne opravi izpita iz italijanskega jezika, ne more prestopiti v višji razred.

Gentilejeva reforma je močno prizadela slovenske primorske učitelje; skoraj 1200 jih je moralo opustiti poučevanje na nekaj več kot tristo šolah. Deloma so bili premeščeni v notranjost Italije, večinoma pa so emigrirali v Jugoslavijo. Kakih dvesto je bilo še posebno preganjanih. Minka Lavrenčič Pahor (1994) je na Primorskem veliko let zbirala podatke o usodi učiteljev. Poleg Gentilejeve reforme moramo spomniti na zakon 2300 z dne 24. decembra 1924, ki je predvideval odpust učiteljev (in uradnikov vseh kategorij) z dela, če njihovo vedenje ni v skladu s političnimi direktivami vlade.

Pred začetkom prve svetovne vojne so slovenske srednje in strokovne šole dosegle dokajšnjo raven. Pod Italijo so bile še bolj pod udarom in doživele so podobno usodo kot osnovne, deloma zaradi Gentilejeve reforme, deloma zaradi nekaterih kraljevih odlokov. V Idriji je delovala slovenska nižja gimnazija, ukinili pa so jo že 1. oktobra 1923, in sicer s kraljevim odlokom št. 2224 z dne 27. septembra 1923. Slovensko učiteljsiše v Tolminu so postopoma poitalijančili, ukinili pa so ga s kraljevim odlokom z dne 23. oktobra 1925. Slovenščino so še nekaj časa poučevali, in sicer na videmskem Tehničnem zavodu med letoma 1923-1926 kot slovenski nižji tečaj; na nekaterih poklicnih šolah in tečajih v Trstu, tako da je obstajal trgovski in babiški slovenski tečaj; v Gorici na kmetijski nadaljevalni šoli s slovenskim učnim jezikom; v Trstu in Gorici na glasbenih šolah. Slovenščina se je poučevala kot predmet na nekaterih italijanskih srednjih šolah, to pa, kot je ugotavljal Čermelj (1965, 54, 55), zgolj iz notranje in zunanjepolitičnih namenov.

Vzporedno s šolo so se pojavljale druge omejitve. Na Tržaškem je 15. maja 1920 Generalni civilni komisariat z odlokom št. 333/2934 dovolil odprtje osmih zasebnih otroških vrtcev in nekateri so delovali še v šolskem letu 1927/28 (Pahor, 1986, 64); medtem pa so fašistične organizacije ustanovljale brezplačne otroške vrtce. Leta 1926 je bilo razpuščeno Slovensko učiteljsko združenje. Zakon št. 2247 z dne 3. aprila 1926 je uzakonil posebno organizacijo za vzgojo mladine; po njem otroka ne vzgajajo več starši, ampak država. S tem se začne vključevanje otrok v fašistično mla-

5 Jamstvo tej šoli je izhajalo iz posebne določbe nettunskih konvencij (20. julija 1925), vendar so jo po italijanski razlagi smeli obiskovati samo otroci jugoslovanskih državljanov (Čermelj, 1965, 51).

dino, v t. i. Balilla. V šolah so uvedli tudi predvojaško vzgojo. Prepovedana je bila širitev slovenskih knjig in pošiljanje otrok v šole čez mejo so italijanske oblasti kaznovale. Zakon o višjih šolah št. 1592 z dne 31. avgusta 1937 je nato oteževal vpis abiturientov z diplomami, pridobljenimi v Jugoslaviji, na katerokoli italijansko univerzo. O verouku v slovenskem jeziku govori Pešikanov prispevek.

Obljube Italije o olajšavah za ustanovitev tečajev za slovenski in hrvaški jezik ob podpisu prijateljskega pakta z Jugoslavijo (Ciano-Stojadinovičev sporazum, 25. marca 1937) se niso uresničile, obenem je bila leta 1937 z odlokom Carta della Scuola uvedena neločljivost šole od fašističnih organizacij, šoloobvezni mladini pa so prepovedali uporabljati materni jezik zunaj šole. Pred tem je nov zakon o osnovnih šolah št. 577 z dne 5. februarja 1928 potrdil načelo, da je v Italiji en narod in en jezik, se pravi italijanski.

Z Gentilejevo reformo je bilo po zbranih podatkih v NŠK (NŠK OZE, HUZakoni, seznam po argumentih, 3) zaprtih 444 slovenskih šol s 50.000 učenci. Zaradi vseh navedenih ukrepov pa je po Čermeljevih ocenah (1965, 60), več kot 100.000 slovenskih in hrvaških otrok v Julijski krajini ostalo brez pouka v maternem jeziku.

Društva

Med obema vojnama so imeli Slovenci na ozemlju Julijske krajine približno 400 društev. Za obdobje 1919-1925 so značilni nezakonita in nekaznovana pustošenja slovenskih društvenih prostorov in vandalski napadi na prireditve, razne nasilne prepovedi, šikaniranja ipd. Omenili smo že požig Narodnega doma, temu pa so sledile podobne akcije škvadristov.

Poleg nasilnih dejanj je na začetku leta 1924 videmska prefektura začela delati težave slovenskim društvom na Goriškem. Sklicevala se je na stari avstrijski zakon in ustavila delovanje društev, dokler ne bi bila njihova pravila potrjena; s potrditvami pa je praviloma zelo zavlačevala. Podobno se je dogajalo z zakonom št. 2029 iz dne 26. novembra 1925, ki je močno otežil življenje društev, saj je predvideval visoke kazni in celo razpust, če niso bile urejene vse formalnosti (kot na primer prevodi društvenega pravilnika, predložiti je bilo treba podrobne sezname članov itd.). Kazen (odpoved iz javne službe) je doletela tudi tiste, ki so bili včlanjeni v nepriznanih ali razpuščenih društvih. Na podlagi tega zakona je bilo veliko slovenskih društev ukinjenih.

Končna ofenziva fašizma proti slovenskim in hrvaškim legalnim ustanovam se je začela leta 1926. Tedaj opažamo čedalje več težav, ki so jih oblasti povzročale kulturnim društvom. Najprej so bile v okrožnici predsedstva ministrskega sveta z dne 19. aprila 1926 navedene organizacije, ki skušajo v Julijski krajini preprečiti nacionalno absorpcijo t. i. drugorodcev in ohraniti živo raso tradicijo; zato se morajo šteti za tajna ali podtalna društva. K tem organizacijam so prištetih Politično društvo Edinost, Slovensko šolsko društvo, Družba sv. Mohorja, Zveza telovadnih

društev idr. Posledično so se vrste slovenskih in hrvaških uslužbencev močno razredčile. Dne 2. maja 1926 je nato na primer goriška kvestura prepovedala vse predstave, veselice, vse javne in zasebne plesne zabave za tisti dan (Edinost, 2. maja 1926). Vse pogosteje so se pojavljala obvestila, da so prireditve in občni zbori prestavljeni na druge datume, tudi v zadnjem trenutku, poročanje o prireditvah pa je postajalo od začetka poletja 1926 vse bolj redko, dokler ni bil pred novo premiero Dramatičnega društva v Gorici 9. oktobra izdan ukaz o prepovedi vseh prireditev do konca leta (Edinost, 10. oktobra 1926). Zaradi stopnjevanja pritiska je Edinost (25. in 27. julija 1926) celo javno razlagala, da je bilo zgrešeno mešanje pojmov narodne zavesti in iredentizma, a temu italijanske oblasti niso verjele in so še naprej nadzorovale ter podrobno spremljale dejavnosti slovenskih kulturnih ustanov. Njihovo delovanje so ocenjevale kot nevarno za italijanstvo, tako da v skupnem načrtu odpraviti t. i. drugorodce ni manjkala niti kultura. Na splošno so italijanske oblasti menile, da je delovanje slovenskih kulturno-prosvetno-političnih društev v Julijski krajini le krinka za vse druge cilje, samo ne za tiste, zaradi katerih so bile ustanovljene. Videmski prefekt je na primer junija 1926 poročal v Rim, da so orožniki zahtevali razpustitev društva Svohoda, sam pa je menil, da bi morali ukrep razširiti na vse province, kjer so društva delovala iredentistično pod vodstvom Vilfanove Edinosti (Bajc, 2000b, 98).

Delovanje slovenskih društev je nato še bolj skrčil zakon št. 1486 z dne 6. avgusta 1926, ki je urejal javne športne, umetniške in druge manifestacije. Za vsako društveno prireditev je bilo treba že nekaj mesecev prej dobiti dovoljenje od posebne pokrajinske komisije. Temu je sledilo še nekaj napadov na slovenska društva. Tako je na primer 4. novembra fašistična tolpa napadla in opustošila prostore krovne organizacije narodnoliberalnih Slovencev Goriške, Zveze prosvetnih društev. Le dva dneva pozneje je zakon št. 1848 o javni varnosti še dodatno omejil delovanje društev, ki ni smelo biti več javno, temveč samo strogo notranje. V praksi je to pomenilo zatiranje vsakršnega društvenega delovanja. Po členu št. 215 so nato oblasti razpustile nadaljnjih 30 (slovenskih in hrvaških) društev in zaplenile njihovo imetje, ker je bilo njihovo delovanje v nasprotju z državnim redom.

Februarja 1927 so se napetosti sicer deloma sprostile (Edinost, 8. in 9. februarja 1927), a le do poletja. Okrožnica ministrstva za notranje zadeve št. 3832 z dne 19. julija je naročala, naj se najpozneje do 1. oktobra 1928 ukinejo še preostala slovenska društva; o tem so pokrajinski fašistični sekretarji Julijske krajine predali Mussoliniju skrajno zaupno spomenico. Zahteve lokalnih veljakov po ukinitvi so se vsekakor pojavljale še pred tem datumom. Do konca leta so bila razpuščena vsa slovenska društva (večinoma so bila ukinjena že prej), septembra 1928 pa tudi politično društvo Edinost v Trstu. Fašistično zatiranje je na splošno še posebno prizadelo narodnoliberalno organiziranost, in to zlasti v Trstu (leta 1928 je izgubil vse pomembnejše voditelje, ki so emigrirali).

Poleg šole so posebna društva in institucije Slovincem (in Hrvatom) vsiljevali italijanski jezik in kulturo. Zakona št. 5 in 6 z dne 9. januarja 1927 sta prepovedala vse organizacije in mladinska društva razen fašističnih. Članstvo v fašističnih organizacijah je bilo sicer prostovoljno, a vendar je bilo s kraljevim odlokom št. 6 z dne 9. januarja 1927 določeno, da imajo pravico do štipendij, ekskurzij ipd. samo tisti, ki so včlanjeni v fašistično organizacijo. Ustanovljeni so bili tudi brezplačne zasebne šole, obvezni jezikovni tečaji za odrasle, strokovni in kmetijski tečaji, rekreacijski centri, poletne in zdravstvene kolonije, kulturne in športne prireditve.

Tisk

Časopis *Edinost* je v Trstu izhajal od leta 1876. Poleg tega osrednjega lista sta se po prvi svetovni vojni pojavila še dva, in sicer so enega izdajali komunisti, to je bil list *Delo* (od leta 1920 do 1926, ko je prešel v ilegalo), drugega pa krščanski socialci, *Mali list* (1923-1929), ki je rad napadal *Edinost* in je bil precej razširjen na podeželju. Zaradi tega so tržaški narodnoliberalni krogi začeli izdajati *Novice* (1924-1927). Poleg političnih listov so izhajale razne revije. Na Goriškem je imel najbolj vidno vlogo list *Goriška straža*, ki se je pojavil ob koncu vojne, a le za kratek čas; izdajanje so nadaljevali oktobra 1919. Poleg tega so začeli izhajati drugi listi in revije (najpomembnejša je bila revija *Mladika*, 1920-1922), med temi tudi edini satirični, *Čuk na palci* (1922-1926). Naklada slovenskega tiska je bila razmeroma visoka.

Generalni civilni komisariat za Julijsko krajino s sedežem v Trstu je leta 1919 prav tako začel izdajati slovenski *Uradni vestnik*. Že po dveh letih pa ga je ukinitil, ker oblasti očitno niso želele tiskati uradnih obvestil v slovenskem jeziku. Tudi fašisti so za kratek časa izdajali slovenski list, *Nova doba*, s katerim so želeli pridobiti somišljenike med Slovinci.

Gonja proti slovenskim publikacijam se je začela že v dvajsetih letih s (ne-kaznovanim) pustošenjem in napadanjem slovenskih tiskarn in se nadaljevala s cenzuriranjem, obtožbami, sodnimi obravnavami, zaplembami. Pregarjanje na osnovi pravnih norm se je začelo z zakonom št. 3288 z dne 15. julija 1923, ki je določal, da mora odgovornega urednika časopisa priznati prefekt. Ta je lahko po drugem svarilu v istem letu preklical priznanje, to pa je pomenilo zatrtje lista, kajti prefekt ni bil dolžan priznati novega odgovornega urednika. Odredba prefekta Videmske pokrajine št. 1062 dne 19. oktobra 1923 je nato zahtevala, da morajo biti od 21. v mesecu vsi listi, ki so do tedaj v Videmski pokrajini izhajali v tujem jeziku, opremljeni z vsemi naslovi in članki v dobesednem prevodu v italijanshčini, in to z enako velikimi črkami. Kmalu za tem sta tržaški (22. oktobra) in puljski prefekt (23. oktobra) izdala podobni odredbi. Zakon št. 2307 z dne 31. decembra 1925 je določal, da mora biti lastnik lista skupaj z direktorjem odgovoren za vse globe in sodne stroške v zvezi s tiskovnimi prekrški, in je za to jamčil s stroji, tiskarskim materialom in drugim imet-

jem. Razmere so postajale čedalje težje, tako da je večina časopisov in revij prenehala izhajati, da pa bi nekatere ohranili, so jih morali Slovenci izseliti čez mejo.

Preostali slovenski tisk je bil ukinjen, potem ko je začel veljati kraljevi odlok št. 384 z dne 26. februarja 1928, ki je določal, da morajo biti vsi odgovorni uredniki listov obvezno vpisani na posebnem uradnem seznamu novinarjev in publicistov. Brez vpisa nihče ni smel opravljati direktorskih poslov in tudi ni mogel biti priznan kot odgovorni urednik. Te norme pa ni mogel doseči noben Slovenec. Fašistični sindikat, ki je določal vpis, je namreč vsem slovenskim urednikom odbil prošnje. Po členu 5 omenjenega zakona se ni mogel vpisati nihče, ki je kakor koli deloval proti nacionalnim interesom. Dne 4. septembra 1928 je bila tako prepovedana *Edinost*, 17. novembra pa Goriška straža. Do januarja 1929 je bil nato ukinjen ves slovenski in hrvaški periodični tisk.

Le bivšemu poslancu dr. Engelbertu Besednjaku je bila začasno dovoljena, do leta 1930, izdaja tednika v slovenščini in hrvaščini ter mesečnika v slovenščini. V Gorici je bilo še mogoče tiskati nekatere slovenske knjige z italijanskimi platnicami. Aprila 1934 je notranji minister vsekakor izdal odredbo, s katero je uvedel preventivno cenzuro za neperiodične publikacije. Po tej odredbi in dodatni z dne 28. decembra sta morala tiskarnar in založnik predložiti prefektu več izvodov natisnjenih knjig ter čakati s prodajo, dokler niso dobili pisnega dovoljenja. Posledica tega so bile zaplembe številnih slovenskih in hrvaških knjig.

V letih 1938 in 1939, se pravi v času približevanja med Italijo in Jugoslavijo, je za kratek čas v slovenščini izhajal nabožni list *Svetogorska kraljica*, iz Jugoslavije pa so nekaj časa časopise tudi uvažali. O pravih namenih, ki jih je tedaj imela Italija, pa je zelo zgovorno, kar si je 22. junija 1939 zapisal v svoj dnevnik italijanski zunanji minister Galeazzo Ciano, ko je očitno nameraval uvesti še kakšno sprostitev v prid Slovincem: "*Appoggio presso Buffarini la richiesta slovena ad ottenere di pubblicare alcuni giornali non politici nella loro lingua. Se vogliamo veramente svolgere una politica di attrazione sui croati, sloveni, etc., bisogna cominciare col dar loro la sensazione che noi usiamo una liberalità intelligente. A stringere i freni ci penseremo dopo ...*" (Ciano, 1990, 312) Zbližanje med državama ni imelo nikakršnih koristi za Slovence v Julijski krajini. Raznarodovanje se je nemoteno nadaljevalo in bistvenih premikov v korist primorskih Slovencev ni bilo (Kacin Wohinz, 1999).

Glede takratnih sredstev javnega obveščanja lahko omenimo kraljevi odlok št. 1622 z dne 3. septembra 1926, ki se je nato preoblikoval v zakon št. 1085 z dne 23. junija 1927. Na podlagi tega odloka oziroma zakona, s katerim se je omejevala lastninska pravica, je bila v vseh občinah, ki so bile navedene v odloku št. 1122 z dne 23. maja 1924, prepovedana inštalacija in raba radijskih sprejemnikov brez poprejšnjega dovoljenja civilnih in vojaških oblasti. Večino slovenskih in hrvaških prošenj so odbili brez utemeljitve. Tako so Slovenci lahko poslušali samo italijanske oddaje v t.i. Dopolavorih.

Nasilje in ostri varnostni ukrepi

Nasilno ravnanje proti Slovincem se je v obdobju fašizma nadaljevalo in stopnjevalo. Omenili smo že škvadraste, ki so jih fašisti marca 1923 zamenjali s Prostovoljno milico za državno varnost (*Milizia volontaria per la sicurezza nazionale*, MVSNI), to pa so leta 1928 vključili v redno vojsko. Najbolje organizirane MVSNI so bile prav v Julijski krajini (Kacin, 1990, 115).

Leta 1926 je bila ustanovljena posebna tajna fašistična policija za budnost in zatiranje protifašizma, *Opera vigilanza repressione antifascista*, bolj znana kot OVRA. Fašistični režim je na splošno uporabil italijanske policijske in druge obveščevalne službe, ki so gojile nenehne sume do Slovincem. Mnogo jih je bilo zaradi protirežimskih dejanj večkrat obtoženih na večstopenjske kazni preventivne narave: dobili so nezaupnice (*diffida*), opomin (*ammonizione*), konfinacijo (*confino di polizia*). Sestavljeni so bili številni sezname in policijske kartoteke "italijanski državi nevarnih oseb".

Leta 1926 je fašistični režim uvedel najostrejše ukrepe proti tistim, ki jih je obtoževal ali pa le sumil protirežimskega delovanja. Za to je poskrbel tudi z zakoni. Potem ko je si je že leta 1923 s posebnim volilnim zakonom (18. novembra, zakon št. 2444, t. i. zakon Acerbo) in nasiljem zagotovil dve tretjini poslancev, je novembra 1926 z izrednimi zakoni za zaščito države razpustil nefašistične stranke in tisk ter uveljavil smrtno kazen za rušilce režima. Dne 25. novembra je bilo z zakonom št. 2008 ustanovljeno Posebno sodišče za zaščito države (*Tribunale speciale per la difesa dello Stato*). To je bil organ za sojenje obtoženih zločinov proti državi, ki je deloval vse do padca Mussolinija, natančneje, novi mandatar Pietro Badoglio je sodišče razpustil z odlokom vlade 29. julija 1943. Protifašistom v Julijski krajini je omenjeno sodišče sodilo na 167 procesih in med 800 obtoženimi jih je bilo 544 slovenske ali hrvaške narodnosti. Od teh je bilo 476 obsojenih, 68 oproščenih. Sodišče je izreklo 47 smrtnih kazni, od teh 36 Slovincem in Hrvatom, in 26 je bilo izvršenih. Ustreljenih je bilo 22 Slovincem in štirje Hrvati. Štiri smrtne obsodbe so bile spremenjene v dosmrtno ječo, šest na smrt v odsotnosti, med preiskovalnim postopkom so trije obtoženci storili samomor, trije so zblazneli. Največja in najbolj odmevna procesa proti Slovincem sta se bila prvi (1.–5. septembra 1930 v Trstu in 4.–5. decembra 1931 v Rimu) in drugi tržaški proces (2.–14. decembra 1941 v Trstu).

V javnem življenju, uradih in sodstvu⁶

Prvega decembra 1922 je prefekt Julijske krajine izdal dekret, da morajo biti v vseh javnih lokalih napis, računi, ceniki ipd. dvojezični, s tem da je italijansko besedilo na prvem mestu. Še vedno decembra, in sicer 26. v mesecu, je prefektura izdala odlok glede uličnih tabel ter napisov pri vseh občinskih poslopijih in usta-

6 O pravosodnih organih: Vidrih Lavrenčič, 1997; o sodstvu: Vidrih Lavrenčič, 2000.

novah. Po tem odloku se tudi občinske stampiljke morale biti opremljene samo z italijanskim besedilom. Kraljevi odlok št. 352 z dne 1. februarja 1923 je za napise v italijanskem jeziku predpisal štirikratni davek. Marca 1923 je prefekt Julijske krajine obvestil župane in vse javne uslužbence, da je na osnovi ministrske odločbe prepovedana raba krajevnih jezikov in da velja italijanščina kot uradni jezik. Zakon št. 17 z dne 10. januarja 1926 je pravil, da se mora sprememba priimka prenesti tudi na ime podjetja. Kraljevi odlok št. 1035 z dne 14. novembra 1931 je davek na italijanske napise zvišal s štirikratnega na petkratni znesek.

Javne uslužbence slovenskega rodu je prizadela že uredba št. 05039/A z dne 15. aprila 1919. Ki je kot kriterij zaposlitve postavila lojalnost državi, to pa je bil zelo razlagljivo pojem. Ki so ga interpretirali po svoji volji (Gombač 1996, 69). Med letoma 1919-1933 so krajevine oblasti prepovedale rabo slovenščine na železnici, v občinskih upravnih, policijski, pošti in drugih javnih službah. Dne 12. februarja 1920 je poštni ravnatelj v Trstu izdal odredbo št. 5107/5a, s katero je pri telegramih dovoljena celo raba japonščine, ne pa slovenščine ali hrvaščine. Dne 1. julija 1921 je civilni komisar za Gorico ukazal z okrožnico vsem občinskim uradom, da morajo biti stampiljke dvojezične to da morejo biti vsi slovenski spisi, naslovljeni na civilni komisariat, opremljeni z italijanskim prevodom. Na podlagi kraljevega odloka št. 440 z dne 18. novembra 1923 je bilo odpuščenih veliko slovenskih in hrvaških uslužbencev, ker niso ponujali zadostnega jamstva za lojalno izpolnjevanje svoje službe. Podobno je bilo s kraljevim odlokom št. 1921 z dne 14. septembra 1923. Že omejeni zakon št. 2300 z dne 24. decembra 1924 je omogočal odpust vsakega uradnika oziroma državnega uslužbenca, ki ni nastopal v skladu s politično linijo vlade, ki torej ni zagotavljal zadostnega političnega jamstva in čigar otroci se šolajo v slovenskih šolah ali pa študirajo v Jugoslaviji, njegovi novorojenčki pa nosijo slovenska imena. Na Primorskem in v Istri so sodaj fašisti številne nasprotnike v državnih službah odpustili, upokojili ali pa so jih premestili globoko v Italijo. Uradnike je prizadel tudi zakon št. 2029 z dne 26. novembra 1925.

Oktobra 1920 je prizivno sodišče v Rimu izdalo nalog, da morajo biti vsi dokumenti nanj naslovljeni v italijanskem jeziku. Aprila 1922 sta bili slovenščina in hrvaščina prepovedani na tržaških sodiščih, nato tudi drugje. Okrajno sodišče iz Trsta je namreč izdalo odredbo, s katero je bila prepovedana raba slovenskega jezika na tržaških sodiščih, bodisi pri sestavi spisov bodisi pri ustnih razpravah, nato da morajo biti vsi postopki izključno v italijanščini. Edino pred sodišči v okrožjih, kjer prevladuje slovenski jezik, se ohrani raba slovenskega jezika; v dvojezičnih okrajih morajo biti razprave na sodišču v italijanskem jeziku, razsodbe pa se razglašajo v obeh jezikih. Okrožno sodišče v Gorici je siedilo zględu tržaškega in izdalo podobno odredbo za sodne okraje na Gorškem. S kraljevim odlokom št. 1921 leta 1923 so bili odstavljani sodniki, ki niso obvladali italijanskega jezika. Italijanščina je bila uvedena kot edini uradni jezik v javnih in zasebnih zadevah, na javnih izveskih in

spominskih znamenjih. Slovenščina je bila s kraljevim odlokom št. 1796 z dne 15. oktobra 1925 dokončno in povsod izključena s sodišč.

Gospodarstvo⁷

Pritisk na gospodarstvo Slovencev (in Hrvatov) ni bil nič manjši od pritiskov na drugih področjih. Slovenci so med obema vojnama izgubili gospodarske temelje, ki so jih postavili od začetka 19. stoletja naprej. Zlasti uspešni so bili v bančništvu in zadružništvu, uspešni so bili kot trgovci in podjetniki ter gradbeniki. Fašizem je proti slovenskemu gospodarstvu posegel z nasilnimi ukrepi, ki pa so stoneli na določeni (tudi sporni) pravni osnovi (Pahor, 1998, 47). Po italijanski okupaciji je sicer marsikoga prizadela že zamenjava prejšnje valute (avstrijske kronce) z novo, tako tudi Slovence.

Prva leta se je pritisk kazal zlasti v nasilnih dejanjih proti slovenskim finančnim ustanovam, ki so bile že takoj po koncu vojne eden največjih problemov za italijanske oblasti. Sam finančni minister je predvideval nacionalizacijo slovenskih in drugih tujih bank. Leta 1928 so nato fašisti razpustili upravni in nadzorni odbor slovenske Zadružne zveze v Trstu in tiste v Gorici. Tržaška zadružna zveza je štela 140 zadrug, med temi 86 kreditnih s skupno 45.000 člani. Goriška zadružna zveza je štela 170 zadrug, med temi 70 kreditnih s približno 47.000 člani. Zakonski dekret št. 375 z dne 12. marca 1936 in kraljevi odlok št. 1400 z dne 17. julija 1937 sta predvidevala popolno nacionalizacijo in koncentracijo vsega kredita v državnih rokah in hkrati izključitev vsega tujega kapitala. Preostali slovenski denarni zavodi in zadruge so bili ukinjeni ali pa so se morali zlititi z italijanskimi ustanovami. Tržaška posojilnica in hranilnica je zdržala najdlje, do leta 1941.

Lastninske pravice v vseh slovenskih občinah Julijske krajine je kraljevi odlok št. 1122 z dne 23. maja 1924 zelo omejil. Brez dovoljenja so bile prepovedane vse vrste gradenj in izkopavanj ter sečnja gozdov. Vojaška oblast je imela tudi pravico kadar koli zahtevati razlastitev zasebne lastnine ali porušiti zgradbo. Fašizem je s kraljevim odlokom št. 751 z dne 22. maja 1924 in z zakonom št. 1770 iz leta 1927 ter drugimi ukrepi prizadel skupne vaške lastnine (jusi in srenje oziroma agrarne skupnosti),⁸ ki so bile že od nekdaj pomemben vir za preživetje slovenskih kmetov.

O delovnem razmerju v času fašizma bi lahko omenili zakon št. 536 iz dne 3. aprila 1926, ki je odredil zaposlitveno odgovornost izključno fašističnim sindikatom, se pravi, da so delodajalci smeli sprejemati v službo samo delavce, ki so jih predlagali fašistični sindikati. Istega leta je zakon št. 747 z dne 6. maja določal, da lahko člani odvetniške zbornice izvolijo samo polovico članov odbora, drugo polovico pa imenuje fašistični sindikat odvetnikov. Istega leta je zakon št. 2268 z dne 23. decembra odpustil vse pomorščake slovenske in hrvaške narodnosti na italijanskih lad-

7 Največ podatkov: Pahor, 1989; 1996a; 1996b; 1998; Waltritsch, 1983; 1989; 2002.

8 O problematiki jusov in srenj: Golemac, 1998, 73-78.

jah, odpust je veljal tudi za pristaniške delavce in idrijske rudarje itd., in sicer po odloku iz januarja naslednjega leta.

V tridesetih letih se je okrepilo raznarodovanje na gospodarskem področju z načrtnim razlaščenjem slovenskih in hrvaških kmečkih posestev prek Zavoda za agrarni preporod Treh Bencij, ki so ga ustanovili že leta 1921. Na dražbah so prodali številna posestva, naseljevali italijanske kolone, s čimer naj bi bil uresničen program t. i. etnične bonifikacije. Načrt je predvideval tudi presehitve nekaterih kategorij prebivalcev v notranjost italijanske države ali v afriške kolonije, vendar je to preprečila vojna.

Toponomastika, imena, priimki,⁹ izražanje narodne pripadnosti in spreminjanje etnične podobe ozemlja

Od leta 1919 do 1923 so krajevne oblasti nesistematično uvajale poitalijančena imena slovenskih rajev, rek, gora, ki so nato bila s kraljevim odlokom št. 800 z dne 29. marca 1923 dokončno uveljavljena.

Že leta 1919 so priimke poitalijančevali, in sicer z italijansko transkripcijo. Italijanska imena so bila povečini čisto nova in do tedaj neznaná imena. Leta 1922 so bili predpisani izključno italijanski ali kvečjemu dvojezični napisi; pod nenehnim pritiskom fašističnih tajnikov in posebne davčne politike so sicer izginjali iz javnosti že pred letom 1927, ko so bili tudi strogo zakonsko prepovedani. Kraljevi odlok št. 494 z dne 7. aprila 1927 (ki je na Julijsko krajino raztegnil zakonska določila, ki so veljala za Južno Tirolsko, in kraljevi odlok št. 17 z dne 10. januarja 1926 ter zakon št. 898, 24. maja 1926) je namreč predvideval italizacijo rodbinskih imen. Po podatkih, zbranih v NŠK (NŠK OZE, HI/Zakoni, seznam po argumentih, 15), je bilo spremenjenih 115.000 slovenskih rodbinskih imen. Zakon št. 383 z dne 8. marca 1928 (9. julija 1939 je prešel pod kraljevi odlok št. 1238) je prepovedal dajati otrokom t. i. smešna ali t. i. nemoralna imena ali pa taka, ki utegnejo žaliti javno mnenje. Posledično so bila prepovedana slovenska imena za novorojenčke. Člen 3 gornjega zakona je predvideval spremembo slovenskega krstnega imena tudi za odrasle. Tako so bili anagrafski uradi pooblašteni, da samovoljno spremenijo slovenska in druga tuja imena v italijansko obliko. V Trstu in Gorici so bile poitalijančene kake tri četrtine prebivalstva (ES/4, 187).

Z odlokom tržaškega župana z dne 20. februarja 1922, ki sta ga potrdila odlok provincialnega odbora z dne 8. septembra 1932 in odlok notranjega ministra z dne 27. oktobra 1932, so bili prepovedani slovenski in hrvaški nagrobni napisi. Prepovedano je bilo tudi nošenje slovenskih narodnih noš, uporabljanje narodnih barv, ohranjanje narodnih manjšin, petje slovenske pesmi v javnosti ipd.

Poleg ukrepov italizacije in nasilja je na spreminjanje etnične podobe ozemlja vplivalo izseljevanje Slovencev in priseljevanje Italijanov iz drugih krajev države. V emigracijah je med obema vojnama iz rodne Julijske krajine odšlo približno 100.000

9 O poitalijančevanju v toponomastiki, imen in priimkov: Parovel, 1985.

Slovencev in Hrvatov; vzroki izseljevanja so bili številni, od preganjanja in prisilnih konfinacij zlasti številnih intelektualcev pa do ekonomskih razlogov, tudi zaradi socialnega boja fašizma proti neitalijanskemu prebivalstvu Julijske krajine. Med tem je bilo v Julijski krajini veliko priseljencev v t. i. nove province, ki so še bolj spreminjali etnično podobo.

Politično življenje

Po nekaj letih fašističnega upravljanja Julijske krajine so tankajšnji Slovenci izgubili svoja dotedanja politična predstavništva v okviru italijanske države. To je bilo sicer značilno za celotno italijansko politično prizorišče, saj je fašizem prepovedal vse preostale stranke in uvedel diktaturo. Ostaja pa dejstvo, da so se morali primorski in istrski slovenski politični ter narodni voditelji zateči v ilegalno oziroma so bili prisiljeni delovati v korenito spremenjenih razmerah. V okviru italijanske države so Slovenci sodelovali v dveh zakonodajnih dobah (XXVI. in XXVII.), in sicer z osmimi mandati; eden od teh je bil Hrvat.¹⁰

Na prvih volitvah 15. maja 1921, ki so bile razpisane le dve leti za prvimi povojnimi parlamentarnimi volitvami v Italiji in so bile sploh prve po aneksiji Julijske krajine, je Politično društvo Edinost nastopilo pod imenom Jugoslovanska narodna stranka ter zastopalo slovensko in hrvaško manjšino. Ta nastop je bil pravi specifikum, saj je v nasprotju s preostalo Italijo (kjer se je bil boj med desnico in socialisti) tu volilni spopad temeljil na nasprotju med italijanskimi nacionalisti s fašisti na čelu in slovensko-hrvaškimi narodnjaki. Poleg tega je bil italijanskemu nacionalnemu bloku pravi trn v peti nastop komunistične stranke, h kateri so po njeni ustanovitvi v Livornu (1921, Partito comunista d'Italia) v Julijski krajini pristopili še zlasti Slovenci in Hrvatje. Zaradi tega je bilo prav tu toliko fašističnega predvolilnega nasilja; nasproti italijanski okupacijski upravi sta namreč stala dva nasprotnika (če ne celo sovražnika) t. i. Slovani (torej Slovenci in Hrvatje) in komunisti.

Volilni izidi so pokazali, da se število doseženih mandatov ni sorazmerno porazdelilo: čeprav je italijanskemu bloku šlo le osem stotink (34,08%) več glasov kot Jugoslovanski narodni stranki (34%), so zaradi posebne razdeljenosti po okrožjih nacionalisti in fašisti dobili osem mandatov, narodnjaki pa le pet. Izvoljeni so bili štirije Slovenci, dr. Josip Vilfan, Virgil Šček, dr. Karol Podgornik in Josip Lavrenčič, in en Hrvat. Ulikse Stanger. Dober volilni rezultat so tedaj dosegli komunisti, ki so s skoraj 15% postali tretja sila v Julijski krajini.

Naslednje volitve leta 1924 so se razlikovale od prejšnjih, saj je vodilnemu fašizmu uspelo vsiliti že omenjeni nov volilni zakon, s katerim bi stranka, ki bi v vsej državi dosegla vsaj četrtno glasov, dobila dve tretjini poslanskih mest, preostala tretjina mandatov pa bi se razdelila po proporcionalnem sistemu preostalim strankam.

10 O volitvah leta 1921 in 1924 in političnih razmerah: Kacin Wobinz, 1965: prim. op. 1 in 2.

S tem si je fašistična lista v bistvu zagotovila večino mest in prevlado v parlamentu, saj je bila edina gotova, da bi njena široka koalicija dobila zadostno število glasov. Poleg tega so za te volitve preuredili volilna okrožja, z namenom da bi v Julijski krajini razbili kompaktnost slovenskih volivcev. S kraljevim odlokom št. 53 z dne 18. januarja 1923 je fašistična vlada deželo razdelila na Tržaško (tržaški in postojnski okraj) ter Istrsko ali Pułjsko pokrajino (koprski, poreški, pazinski, puljski, lošinski, volosko-opatjski okraj), med tem ko je pretežni del Goriške (gradišćanski, goriški, tolminski, trbiški, idrijski okraj) priključila k Videmski pokrajini. Po priključitvi Reke k Italiji 1924. je bila ustanovljena Kvarnerska ali Reška, januarja 1927 pa še Goriška pokrajina. Tako Slovenci v nobeni od pokrajin niso več imeli večine.

Kljub predvolilnim razpokam so se Slovenci vendarle dogovorili za skupno listo s paritetno sestavo Slovanske liste in v spremenjenih razmerah izvolili dva poslanca, dr. Josipa Vilfana in dr. Engelberta Besednjaka. Pri komunistih je bil izvoljen Jože Srebrnič. Volilni izidi so torej oklestili slovensko navzočnost v rimskem parlamentu. Od prejšnjih pet so zdaj v njem sedeli le trije, ki so hkrati zastopali vse tri ideološke politične usmeritve, in sicer narodnoliberalno, krščanskosocialno in komunistično.

Parlament je deloval v povsem novih okolišćinah, saj je vsa opozicija iz protesta – zaradi fašističnega umora socialističnega poslanca Mateottija – zapustila parlament; in to poleti 1924. Vilfan in Besednjak sta se skupaj s predstavnikoma nemške manjšine odločila, da ne smeta v opozicijo, ker bi z lojalnostjo lahko še zastopala nacionalne interese manjšine. Poseben položaj je tedaj narekovalo takratno zbližanje med Italijo in Kraljevino SHS, ki sta 27. januarja 1924 podpisali pogodbo o prijateljstvu in pristrnem sodelovanju. Kljub pričakovanju, da bo italijanska država revidirala stališća do manjšine, ni bilo bistvenih izboljšav za Slovence in Hrvate onstran zahodne meje. Vilfan in Besednjak sta vztrajala, dokler se je pač dalo, in čeprav so bile novembra 1926 z že omenjenimi izrednimi zakoni za zaščito države razpuščene vse nefašistične stranke, sta lahko ostala v zbornici do poteka mandata decembra 1928. Takrat pa je bilo dokončno konec z nefašističnimi zakoni. Z zakonom št. 1019 z dne 17. maja 1928 in njegovim enotnim besedilom z dne 2. septembra (št. 1993) je bilo predvideno, da je vsa država eno samo volilno okrožje, in predstavljena je bila ena sama lista ki jo je sestavil Veliki fašistični svet. Tako so tudi Slovenci in Hrvati Julijske krajine ostali brez predstavnitva v poslanski zbornici. Tu lahko še omenimo, da je zakon z dne 14. februarja 1938 razpustil poslansko zbornico in uzakonil fašistično zbornico.

V obeh zakonodajnih dobah v rimskem parlamentu so vsi predstavniki Slovencev in Hrvatov (razen Srebrniča) imeli več poslanskih govorov, interpelacij, vprašanj in predlogov resolucij.¹¹ Če so bili govori Šćeka, zlasti pa Vilfana ali Besednjaka večkrat visoko naravnani, so se Podgornik, Lavrenćić in Stanger dotaknili bistva slovenskega in hrvaškega malega človeka, kar nam daje med drugim posreden dokaz,

11 Ponatisi parlamentarnih nastopov z obsežnimi življenjepisi in orisi takratne dobe slovenskega nacionalnega gibanja v: Tavćar, 1994; Pelikan, 1996, 1997; Kacin Wohinz, 1998.

kako se je italijanska in nato fašistična raznarodovalna politika lotila tudi samega socialnega preživetja t. i. drugorodcev, in tako marsikoga prisilila k izselitvi zaradi nesprejemljivih življenjskih razmer. Najpomembnejši nastopi so bili vsekakor vezani na šolsko področje, kjer je bilo jasno, da je italijanska država načrtno ovirala Slovence in Hrvate v njihovem najbolj občutljivem organu, in to še pred Gentilejevo reformo (oktobra 1923; podrobneje v podpoglavju o šolstvu). Pojavljale pa so se tudi vsakdanje težave v zvezi z rabo slovenskega jezika, ponižanja, preganjanja na sodišču, nasilja škvadrstov itd. Zanimiv vir so sami odgovori italijanskih parlamentarcev, ki so se večkrat izmikali očitkom ali pa omilili težave, če ne celo zanikali dejstva, in tako obračali diskusije v svoj prid. Jasno je, da so imeli nenehno podcenjevalen odnos do Slovencev in Hrvatov ter gojili prepričanje, da je celotna Julijska krajina zgolj italijanska.

Z zakonom št. 337 z dne 4. februarja 1926 in z dopolnili z dne 25. junija (zakon št. 1262) je fašistični režim najostreje posegel na lokalno raven. Odpravil je avtonomijo v občinah z manj kot 5.000 prebivalci. Te določbe je kraljevi odlok št. 1910 z dne 3. septembra 1926 raztegnil na vse občine, ki jih niso več upravljali izvoljeni župani, temveč od vlade postavljeni občinski predstojniki, t. i. podestaji. Za svoje delo niso bili več odgovorni občanom, temveč samo pokrajinskemu prefektu. Podestaji so bili italijanski fašisti ali v redkih primerih Slovenci, ki so se predali režimu. Po novem občinskem in pokrajinskem zakonu iz marca 1934 je prefekt imenoval občinski svet. Leta 1926 je izšel nov fašistični zakon o pokrajinah, tako da pokrajinskih svetnikov in predsednika ni več volilo ljudstvo, temveč jih je imenovala fašistična vlada na predlog notranjega ministra. Fašizem je odpravil tudi še zadnjo avtonomijo slovenske in hrvaške skupnosti: prepovedal je uporabo slovenskega jezika v občinskih prostorih in namestil italijanske občinske tajnike. Zakon št. 1019 je leta 1928 izključil z volilne liste za državno upravo vse slovenske in hrvaške poslance.

Sklep

V kratkem referatu je bilo seveda nemogoče podati celotno sliko tega, kar je napovedoval naslov. Pravzaprav bi potrebovali poseben simpozij pod takim naslovom, saj tema odpira veliko vprašanj, ki bi zahtevala marsikateri odgovor, da bi jo lahko kolikor toliko izčrpnost prikazali. Zanimivo bi bilo namreč upoštevati takratni mednarodni (ali pa vsaj evropski) pravni red in odziv na fašistično zakonodajo v mednarodni javnosti ter med Slovenci v Kraljevini Jugoslaviji. V danih razmerah in v časovno omejenem prostoru smo si zato lahko ogledali "samo" najpomembnejše značilnosti fašistične zakonodaje, ki je zadevala Slovence (in tudi Hrvate).

Če torej potegnemo krajši sklep, lahko rečemo, da so se raznarodovalni ukrepi in asimilacijski pritiski italijanske vlade do Slovencev po prvi svetovni vojni začeli že v obdobju liberalnih oblasti in dosegli vrhunec s fašizmom. Pravzaprav je fašizem

raznarodovalno politiko uzakonil, potem ko je nasilje že močno oškodovalo Slovence. Fašistična zakonodaja je bila do Slovencev popolnoma nepravilna. Bila je tudi sestavni del splošne fašistične politike in prava, ki sta postopoma uvajala diktaturo na celotnem državnem ozemlju Italije, a sta na obmejnem ozemlju dosegla vrh.

Na koncu bi si lahko postavili naslednje vprašanje: ali je fašizmu uspelo? Načrti odprave slovenske oziroma slovanske navzočnosti v Julijski krajini in iskanje simpatij med Slovenci se niso posrečili. Že leta 1930 so na primer vodilni iz Trsta in Gorice pisali Mussoliniju, da raznarodovanje pravzaprav poteka bolj slabo in da je vsak poskus približevanja slovenske narodnostne skupnosti k fašistični stranki neuspešen (Matiussi, 2002, 123-125). Fašističnim zakonom in ukrepom so se namreč Slovenci na Primorskem in v Istri že takoj uspešno postavili po robu. Kljub fašističnim grožnjam in represalijam so se oblikovale ilegalne šolske strukture oziroma tečaji, izvajale so se nedovoljene kulturne in športne prireditve, začel je izhajati ilegalni tisk, čez mejo sta se tihotapila prepovedana literatura in časopisje ipd. Vzporredno se je razvijalo ilegalno delovanje obveščevalne narave v korist jugoslovanske države pa tudi zahodnih zaveznikov. Že same fašistične metode pa niso bile tako vabljive, čeprav zgodovinska stroka zaostaja v preučevanju sprejemanja fašizma pri (nekaterih) Slovencih.¹² Vsekakor, škoda, ki so jo utrpeli Slovenci (in Hrvači) Julijske krajine, je bila in je še vedno nepopravljiva. Slovenci še vedno občutijo posledice italijanske zakonodaje iz časa med obema vojnama, in to ne le na področjih kulture, politike in gospodarstva, temveč tudi na svoji morali in duši.

Ne nazadnje bi se morali resno zamisliti nad naslednjim: kakšna je bila po padcu fašizma (in ali je še vedno) dediščina fašistične zakonodaje v italijanskem pravu in kakšne so bile po padcu fašizma (in ali so še vedno) posledice v italijanskem pravnem sistemu v odnosu do samih Slovencev v Italiji.

LA LEGISLAZIONE FASCISTA E GLI SLOVENI TRA LE DUE GUERRE

Gorazd BAJC

Università della Primorska, Centro di ricerche scientifiche di Capodistria, SI-6000 Koper-Capodistria,

Via Garibaldi 1

e-mail: gorazd.bajc@zrs-kp.si

RIASSUNTO

Il contributo tratta a grandi linee le leggi fasciste che riguardavano gli sloveni (ed i croati) nella Venezia Giulia. All'inizio illustra in breve la situazione al termine della prima guerra mondiale, prima dell'avvento al potere del fascismo, quando

12 Nekaj je izjem, prim. Dolenc, 2009. Prva leta je obstajala tudi slovenska fašistična stranka, Vladna stranka (ES/14, 281).

l'italianizzazione era già stata avviata, benché agli sloveni fossero stati promessi il rispetto delle loro tradizioni e della loro cultura, nonché un aumento delle scuole di cui disponevano al tempo dell'Austria-Ungheria. A dire il vero, già durante il periodo dell'occupazione italiana si era impedito lo svolgimento di manifestazioni slovene di carattere nazionale e c'erano stati casi di persecuzione contro i capi del movimento nazionale sloveno. La violenza nazionalista raggiunse la massima intensità il 13 luglio 1920 con l'incendio del Narodni Dom.

Il 28 ottobre 1922 il fascismo salì al potere, consolidando le sue posizioni in pochi anni. Le misure di snazionalizzazione e le pressioni assimilatrici del governo italiano, che avevano gettato radici già al tempo del governo liberale, toccarono l'apice con la traduzione in norme della politica fascista. Le leggi fasciste nei confronti degli sloveni erano assolutamente inique. Erano parte integrante della generale politica fascista e nelle are di confine raggiunsero l'esasperazione.

Le pressioni snazionalizzatrici e assimilatrici delle autorità fasciste colpirono tutti i segmenti vitali degli sloveni, dalla scuola alla stampa, alla vita politica. La lingua slovena scomparve dagli uffici amministrativi e giudiziari, dalla toponomastica, dai nomi e cognomi, dai rapporti con la polizia e con gli altri organi pubblici. Un capitolo a parte è rappresentato dall'opera di snazionalizzazione condotta in campo economico mediante una pianificata espropriazione delle proprietà agricole slovene e croate, la chiusura delle istituzioni bancarie e, non ultimo, lo scioglimento di tutte le loro associazioni.

Le misure non raggiunsero il fine auspicato: la completa italianizzazione dei territori della Venezia Giulia. Le conseguenze subite dagli sloveni a causa delle leggi fasciste furono veramente gravi in tutti i campi: giuridico, culturale e politico.

Parole chiave: fascismo, legislazione, Venezia Giulia, minoranze nazionali, sloveni, Italia

VIRI IN LITERATURA

Alatri, P. (1995): Mussolini. Roma, Newton.

Bajc, G. (2000a): Historiografija 1985-2000 o Julijski krajini med svetovnima vojnama. V: Prispevki za novejšo zgodovino, XL/1 (Zbornik Milice Kacin Wohinz). Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino. 331-366.

Bajc, G. (2000b): Goriško obdobje Zorka Jelinčiča (1924-1930). Kulturno-prosvetno in narodnoobrambno delo. V: Zorko Jelinčič, Nad prežrtjem in mitom, Ob stoletnici rojstva. Ljubljana – Tolmin, Planinska zveza Slovenije – Planinsko društvo (Tolmin), 79-101.

Blinkhorn, M. (1995): Mussolini in fašizem. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče (I. 1994).

Carocci, G. (1994): Storia del fascismo. Roma, Newton.

- Ciano, G. (1990):** Diario 1937-1943. Milano, Rizzoli (l. 1946, več ponatisov).
- Čermelj, L. (1965):** Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama. Ljubljana, Slovenska matica (popravljen in dopolnjen, l. 1936).
- Darovec, D. (1998):** A Brief History of Istra. Western Australia, Archivio del Litorale Adriatico.
- De Felice, R. (1995a):** Mussolini il fascista, La conquista del potere 1921-1925. Torino, Einaudi (l. 1966).
- De Felice, R. (1995b):** Mussolini il fascista, L'organizzazione dello Stato fascista 1925-1929. Torino, Einaudi (l. 1968).
- De Felice, R. (1996a):** Mussolini il duce, Gli anni del consenso 1929-1936. Torino, Einaudi (l. 1974).
- De Felice, R. (1996b):** Mussolini il duce, Lo Stato totalitario 1936-1940. Torino, Einaudi (l. 1981).
- Dolenc, E. (2000):** Naši fašisti. V: Prispevki za novejšo zgodovino, XL/1 (Zbornik Milice Kacin Wohinz). Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino. 113-122.
- Edinost:** časopis, Trst, izhajal 1876-1928.
- ES:** Enciklopedija Slovenije. Mladinska knjiga, Ljubljana (16 zvezkov, 1987-2002).
- Friuli e Venezia Giulia (1997):** Storia del'900. Trieste, Istituto regionale per la storia del Movimento di Liberazione.
- Golemac, N. (1998):** Comunità e beni comunali nel Carso triestino e goriziano (se. XVIII-XX). Trst, Slovenski raziskovalni inštitut v Italiji.
- Gombač, B. M. (1996):** Slovenija, Italija, od preziranja do priznanja. Ljubljana, Deborah.
- GU:** Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia (Uradni list Kraljevine Italije; izhajal od leta 1915 do 1943)
- Kacin Wohinz, M. (1965):** Parlamentarne volitve in politične razmere v Julijski krajini 1921-1924. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja. Ljubljana, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, V/1-2, 3-160.
- Kacin Wohinz, M. (1972):** Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, 1918-1921. Maribor-Trst, Obzorja-Založništvo tržaškega tiska.
- Kacin Wohinz, M. (1977):** Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921-1928. Koper-Trst, Lipa-Založništvo tržaškega tiska.
- Kacin Wohinz, M. (1986):** Oris jugoslovanske historiografije 1945-1985. V: Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI/1-2. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 45-64.
- Kacin Wohinz, M. (1990):** Prvi antifašizem v Evropi (Primorska 1925-1935). Koper, Lipa.
- Kacin-Wohinz, M. (1998):** Lavrenčič, Podgornik in Stanger v parlamentu – Discorsi parlamentari degli on. Lavrenčič, Podgornik e Stanger. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.

- Kacin Wohinz, M. (1999):** Ciano-Stojadinovičevemu sporazumu na rob. V: Ge-strinov zbornik. Ljubljana, Založba ZRC SAZU, 471-484.
- Kacin Wohinz, M., Pirjevec, J. (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000. Ljubljana, Nova revija.
- Lavrenčič Pahor, M (1994):** Primorski učitelji, 1914-1941, Prispevek k proučevanju zgodovine slovenskega šolstva na Primorskem. Trst, Narodna in študijska knjižnica, Odsek za zgodovino.
- Marušič, B. (1990):** Jugoslovanska historiografija o Julijski krajini med obema voj-nama. V: Jadranski koledar. Trst, 97-100.
- Matiussi, D. (2002):** Il Partito Nazionale Fascista a Trieste, Uomini e organizzazione del potere 1919-1932. Trieste, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione.
- NŠK OZE:** Narodna in študijska knjižnica, Trst, Oddelek za zgodovino in etnogra-fijo.
- NŠK OZE, HI/Zakoni:** Narodna in študijska knjižnica, Trst, Oddelek za zgodovino in etnografijo, fascikel HI/Zakoni.
- Lex:** zbirka italijanskih zakonov.
- Pahor, D. (1970):** Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja. V: Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969. Ljubljana, Slovenski šolski muzej, 235-337.
- Pahor, M. (1989):** Slovensko denarništvo v Trstu, Pregled denarnih zadrug, hranil-nic in posojilnic ter bank v obdobju 1880-1918. Trst, Tržaška kreditna banka.
- Pahor, M. (1996a):** Jadranska banka v Trstu, Blesteča in tragična zgodba največjega slovanskega denarnega zavoda v Trstu. Trst, Narodna in študijska knjižnica – Slovenski raziskovalni inštitut.
- Pahor, M. (1996b):** Vzpon in nasilna ukinitvev slovenskih denarnih zavodov v Trstu. V: Annales, št. 8, Series Historia and Sociologia št. 3. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno raziskovalno središče Republike Slo-venije, Koper, 61-72.
- Pahor, M. (1998):** Lastno gospodarstvo jamstvo za obstoj, Pregled gospodarskih dejavnosti Slovencev na področju sedanje dežele Furlanije-Julijske krajine. Trst, Slovensko deželno gospodarsko združenje.
- Pahor, S. (1986):** Pregled zgodovine slovenskega šolstva na današnjem ozemlju ita-lijanske republike do leta 1945. V: Slovensko šolstvo, Na Goriškem in Tržaškem 1945-1985. Trst, Odbor za proslavo 40-letnice obnovitve slovenskih šol v Italiji, 47-85.
- Parovel, P. (1985):** L'identità cancellata, L'italianizzazione forzata dei cognomi, nomi e toponimi nella "Venzia Giulia" dal 1919 al 1945, con elenchi delle pro-vincie di Trieste, Gorizia, Istria ed i dati dei primi 5.300 decreti. Trieste, Eugenio Parovel Editore.

- Pelikan, E. (1996):** Engelbert Besednjak v parlamentu – Discorsi parlamentari dell'on. Engelbert Besednjak. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Pelikan, E. (1997):** Josip Vilfan v parlamentu – Discorsi parlamentario dell'on. Josip Vilfan, Trst 1997. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Salvatorelli, L, Mira, G. (1972):** Storia d'Italia nel periodo fascista. Milano, Mondadori (I. 1964).
- Slovensko-italijanski odnosi (2001):** Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956: poročilo slovensko-italijanske komisije. Ljubljana, Nova revija.
- Smith, D. M. (2000):** Mussolini. Milano, Rizzoli (I. 1981).
- Tavčar, M. (1994):** Virgil Šček v parlamentu – Discorsi parlamentari dell'on. Virgil Šček. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Vidrih Lavrenčič, L. (1997):** Kraljevina Italija (1918-1943). V: Priročnik za strokovno obdelavo arhivskega gradiva pravosodnih organov od srede 18. stoletja do leta 1991. Del 1, Izbor zakonov in predpisov. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, 127-137.
- Vidrih Lavrenčič, L. (2000):** Organizacija sodišč v Julijski krajini 1918-1943. V: Pravo, zgodovina, arhivi. 1, Prispevki za zgodovino pravosodja. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, 185-198.
- Waltritsch, M. (1983):** Slovensko bančništvo in posojilništvo na Goriškem – Gli istituti di credito sloveni nel Goriziano. Gorica, Založništvo tržaškega tiska – Kmečka banka v Gorici (I. 1982).
- Waltritsch, M. (1989):** Posojilnice na nabrežinskem Krasu. Trst, Kmečka in obrtna hranilnica in posojilnica v Nabrežini.
- Waltritsch, M. (2002):** Oglaševanje slovenskih tržaških trgovcev – Le inserzioni dei commercianti sloveni triestini. Trst, Zadržna kraška banka – Banca di credito cooperativo del Carso.
- www.utetgiuridica.it:** spletna stran, kjer so sprti objavljeni zakoni zbirke Lex; prim. tudi CD-rom Lex, od 1861 do danes (posodobljeni CD-romi izidejo približno vsake tri mesece).
- ZS (1979):** Zgodovina Slovencev. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Zunino, P. G. (1985):** L'ideologia del fascismo (Miti, credenze e valori nella stabilizzazione del regime). Bologna, Mulino (nekaj naslednjih ponatisov).